

DRAGAN M. MITROVIĆ

PROSTOR I PRAVO – PRAVO U PROSTORU I PROSTOR U PRAVU

*Iako se može učiniti da između pojmova prostora i prava nema nikakvih susretanja, ne može se osporiti da prostor i pravo postoje i da između njih postoje dodirne tačke. I ne samo to: pravo izvorno može da postoji samo u fizičkom prostoru. Ali, odnedavno pravo može da postoji i u virtuelnom prostoru. To znači da je postojanje fizičkog i virtuelnog prostora za pravo *conditio sine qua non*. U prvom slučaju radi se o fizičkom području rasprostiranja prava u četiri dimenzije, a u drugom o virtuelnom području rasprostiranja prava u iste te četiri dimenzije. Jedino, postojanje prava nije uslov za postojanje prostora. Prostor može da postoji bez prava i pre prava, ali ne može da postoji bez stvarnosti, bez sveta i pre sveta. To dozvoljava da se govori o pravu u prostoru i prostoru u pravu. Kada je reč o pravu u prostoru, može se zapaziti da se ono odnosi kako na trodimenzionalni fizički tako i na trodimenzionalni virtuelni prostor. U oba slučaja pravo raspolaže četvrtom, vremenskom dimenzijom koja je naročito promenljiva u odnosu na prve tri. Već ta činjenica dodatno usložnjava primenu prava u fizičkom i virtuelnom prostoru i dovodi do njegove neujednačenosti i različitosti. Kada se pravu dodaju drugi tradicionalni razlozi (npr. načela teritorijalnog važenja, neprobojnosti i efektivnosti nasuprot postojanju velikih sistema i stvaranju metodologija zbog unifikovanja npr. zakonskih ili običajnih normi), to se pravo u prostoru pokazuje kao izrazito promenljiva i relativna pojava. Danas je to sve manje slučaj zbog posebnosti konkretnih pozitivnih prava, a sve više zbog promena koje imaju kao cilj izgradnju nekakvog budućeg Svetskog prava. Kada je reč o prostoru u pravu, treba zapaziti dve promene. Prva, tradicionalna, pokazuje da svi pravni odnosi imaju manje-više istu prostornu dimenziju. Zahvaljujući tome moguće je izvesti lokalizaciju i individualizaciju fizičkih i pravnih lica prema njihovom državljanstvu,*

Prof. dr Dragan M. Mitrović, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, u penziji, e-mail: draganm@us.bg.ac.rs.

prebivalištu, boravištu, sedištu ili na druge načine. Lokalizacija i individualizacija mogu da se izvedu za dobra i prostor koji ta dobra zauzimaju. Druga važna promena je znatno novija i tiče se rasprostiranja prava unutar tzv. virtuelnog prostora, kada pravo može da ima drugačije prostorne i vremenske dimenzije (npr. u nekom čisto veštačkom i hibridnom svetu). U tom virtuelnom prostoru se već danas odvija pravni metasvet, to najnovije intelektualno središte ove sve više informatizovane civilizacije. U istom tom prostoru se kreću i delaju tzv. virtuelni subjekti prava (avatar).

Ključne reči: *prostor, vreme, stvarnost, svet, pravo, avatar*

ŠTA JE PROSTOR, A ŠTA PRAVO

Ljudski rod je od pamтивека postavljao sebi pitanja na koja do danas nije uspeo konačno da odgovori (npr., šta su život, svest, razum, volja, vreme, stvarnost, priroda, svet itd.). U takva pitanja spadaju još dva, pored brojnih drugih: šta je prostor i šta je pravo.

Kada je reč o pitanju šta je prostor, sigurno je da odgovor na njega izaziva znatne poteškoće. Sigurno je i to da je prostor proizvod vremena. Budući posledično izveden iz vremena, a nesaznatljiv do kraja kao ni vreme, to je on još jedan ljudski konstrukt i simulakrum na koji ne može konačno da se odgovori. Beskonačan ili konačan, on je uvek ili ispunjen, ili prazan. Takav pojam prostora nije isti sa njegovim rasprostiranjem ili merenjem. U oba slučaja on postoji u stvarnosti kao direktni odraz stvarnosti i prirode koji su dinamički. On, dakle, nije dimenzija stvarnosti već skup dimenzija koje određuju prostornost stvarnosti i oblička fizičkog i virtuelnog sveta.

Kada je reč o pitanju šta je pravo, ni tu situacija nije povoljnija. Budući da je i pravo jedna vrsta konstrukta i simulakruma, to odgovor na to pitanje takođe mora da bude određen, jer niko ne može tačno i u celosti da odredi pojam prava. Ipak, situacija je u ovom slučaju operativno i tehnički nešto jednostavnija jer se pojmovi prostora i prava odnose na iskustvom uslovljen sadržaj svesti, tj. na njihov „iskustveni“ (empirijski) sadržaj koji je neizbežno pojednostavljen.¹ Očigledno, ovaj asertorički pristup računa sa svesno prihvaćenom netačnošću. Ima samo subjektivan i ograničen značaj. Za razliku od njega, apodiktički pojam prostora i prava pokazuje da je krajnje određenje tog pojma nesaznatljivo i nedostižno ljudskom umu, što je slučaj i sa odgovorima na pitanje šta je pravo.

Prostor (područje, zona, teren, milje, regija, kraj, oblast, predeo, sektor, teritorija, pojas, zahvat itd.) ili samo „vreme–prostor“² označava beskonačno ili

¹ V. Toma Živanović, *Sistem sintetičke filozofije prava*, III, Beograd, 1959, 742–747.

² Pavle Ćosić, *Rečnik sinonima*, Beograd, 2018, 714.

konačno trodimenzionalno, četvorodimenzionalno ili multidimenzionalno područje u kome ljudska bića mogu da se kreću, delaju i obitavaju. Tvorac prostora je vreme, a vremena svest prvobitnog, božanskog, ili kasnijeg, ljudskog Posmatrača. To znači da je prostor od nastanka ljudskog bića vrste *homo sapiens sapiens* dodatno postao nužna posledica delovanja ljudske svesti podržane „aparatom za vizuelizaciju“, kao što ističe nobelovac Donald Hofman (*Donald Hoffman*).³ Jedno je sigurno: „ (...) velika analogija prostora i vremena, jezikom prirode govori o međusobnoj povezanosti ove dve večne pojave. Ako je prostor poredak koegzistencijâ, onda je vreme poredak sukcesijâ. Spaja ih koegzistencija, dakle, istovremeno sapostojanje.“⁴

Vizuelizacija se može objasniti analogijom kako ljudsko biće vidi, čuje, oseća dodir, miris ili ukus. Tu se oči, uši itd. javljaju samo kao prijemnici koji odnosni sadržaj u obliku vibracionog (talasnog) nadražaja prosleđuju određenim centrima u mozgu. Dakle, ne vide oči ili uši već mozak. Verovatno da isto stoji stvar sa vizuelizacijom stvarnosti. Zahvaljujući hipotetički ugrađenim univerzalnim algoritmima svest svih ljudi preobražava svet elektromagnetnih sila u ujednačen prostor sa obličjima, događajima i pojavama. Samo, tako se ne otkriva stvarnost u njenoj celosti i izvornom obliku. Ona *ne može* da se dosegne jer je suštinski nesaznatljiva ljudskom umu. Ali, to nije mana već spas za ljude. Ljudski um *ne sme* ni da dopre do nje, jer bi njeno otkrivanje bilo „nepodnošljivo ljudskom biću“ (Donald Hofman). To je razlog zašto je dešifrovanje stvarnosti i prostora dozvoljeno samo do nivoa podnošljivog ljudskom umu. Ta redukcija se izvodi selekcijom i pojednostavljivanjem stvarnosti.

Kada te i takve svesti uopšte ne bi bilo, ne bi bilo ni prostora. Svest je krajnji tvorac i asertoričkog konstrukta prostora. Dakle, prostor je ljudska tvorevina, jer pojam prostora u apodiktikom smislu ne može da se odredi, kao što je pomenuto. Neki fizičari u celosti odbacuju ideju da prostor postoji. Po njima, na atomskom i podatomskom nivou postoji samo ili skoro potpuna praznina. To otkriće, smatraju, potvrđuje da je prostor iluzija. Radi se o zgusnutoj energiji koju ljudi u svesnom stanju doživljavaju kao materiju u prostoru. Ali, većina pisaca se priklanja ideji da prostor ipak postoji ma kako da se objašnjava.

Zahvaljujući svojim dimenzijama prostor može da se meri za to prilagođenim jedinicama, kao vreme svojim mernim jedinicama. To merenje u astronomskom (npr., širenje svemira) smislu pokazuje uvećanje, a ne smanjenje prostora.

³ V. Donald D. Hoffman, *The Case Against Reality, How evolution hid the truth from our eyes*, London, 2020.

⁴ Detaljno: Slobodan Perović, „Prostorne dimenzije prirodnog i pozitivnog prava“, *Pravni život*, br. 9, tom I, Beograd, 2010, VII–CXLI.

Neki pisci te promene objašnjavaju beskonačnošću (sve čiji se početak ne zna nema svoj kraj), a drugi konačnošću prostora (sve čiji se početak zna ima svoj kraj). Kakogod, dok jedni otkrivaju, drugi mere i premeravaju.

Prostor, takođe, nije nepromenljiv u fizičkom smislu već promenljiv i dinamičan (npr. iz mora izniču nove planine ili se u njega stare urušavaju). Prostor je u još većoj meri promenljiv i dinamičan kada se radi o tzv. virtuelnom prostoru.

O promenljivosti i dinamičnosti prostora postoje različite ideje i objašnjenja. U najstarijim se smatralo da je prostor ravan i sastavljen samo iz dve dimenzije (dužina i širina). Taj „Euklidski prostor“ je proširen trećom dimenzijom – visinom, koja omogućava kretanje u sva tri osnovna pravca. Prema Reneu Dekartu (*René Descartes*) prostor je fizičko svojstvo nasuprot misaonom svojstvu. On je dodatno proširen uvođenjem vremena kao četvrte dimenzije. Tako je prostor postao četvorodimenzionalni „vremensko-prostorni kontinuum“ (Albert Ajnštajn / *Albert Einstein*). U njemu su prostor i vreme nerazdvojivi. Moguće je da prostor raspolaže i drugim dimenzijama, pominje se čak njih jedanaest uprkos tome što je teško zamisliti ih.

Određivanje ne samo naučnog već i filozofskog pojma prostora takođe prate od pamtiveka velike nedoumice.⁵ Pre svega, da li je prostor „entitet“ ili „konceptualni okvir“. Brojni filozofi smatraju da je prostor „ono u čemu se materija fizički rasprostire“ ili „ono u čemu se sve nalazi“. Za Parmenida prostor je „punoća“, jedinstvo tela i uma. Za Platona je prostor, pak, neograničeno „ne-biće“ („praznina“, „ništa“) iz koga se stvara „svet pojava (čulni svet) matematičkim (geometrijskim) umnim oblikovanjem“. Samo oblikovanje predstavlja mešavinu „neograničenog“ (prostora) i „ograničenog“ (matematičkih oblika). Za Aristotela je ta pretpostavka o praznini naročito važna jer čini mogućnim kretanje. Mnogo vekova posle ovih antičkih grčkih filozofa, Isak Njutn (*Isaac Newton*) prostor je smatrao apsolutnim jer može da postoji trajno i nezavisno od toga da li u njemu ima ikakve materije. Time je pojam prostora rastavljen od pojma materije koja čini svet prirode i društva. Drugi prirodjački filozofi, a naročito Gotfrid Vilhelm Lajbnic (*Gottfried Wilhelm Leibniz*), prostor su određivali kao skup rastojanjem i pravcem određenih odnosa između objekata. Početkom XIX veka je Imanuel Kant (*Immanuel Kant*) izjavio da pojmovi prostora i vremena „nisu empirijski izvedeni iz iskustava spoljašnjeg sveta, već elementi zadatog sistemskog okvira koji ljudi poseduju i koriste za struktuiranje svih iskustava“. To „iskustvo prostora“ Kant je odredio kao „čistu apriornu formu intuicije“.⁶ G. V. F. Hegel (*G. W. F. Hegel*) suprotno Njutnu, tvrdio

⁵ Opširnije o razvoju pojma prostora u filozofiji i nauci v. S. Perović, op. cit., X–XXV.

⁶ V. Milica Krstović, Imanuel Kant, *Filozofija prostora*, 14. april 2020, <https://prostorprostor22.wordpress.com/2020/04/14/manuel-kant/>, 16. 12. 2024.

je da je prostor „prvo ili neposredno određenje prirode“, jedna „prosta forma, tj. apstrakcija, i to apstrakcija neposredne spoljašnjosti“.⁷

Savremena nauka razmatra povezanost vremena i prostora u svetlu tzv. teorije blok univerzuma. Ovaj koncept dovodi do važnih filozofskih nagoveštaja, naročito u pogledu pitanja da li postoji slobodna volja. Ako su svi događaji, uključujući naše buduće odluke, već unapred postavljeni u prostor–vremenu, da li to znači da slobodna volja ne postoji, da je sve unapred određeno?⁸

Pojam prostora je originalno razmatran i određivan u istočnjačkim filozofskim učenjima, a naročito u budizmu.⁹

PRAVO U PROSTORU

Kada je reč o pravu u prostoru,¹⁰ može se zapaziti da se pravo odnosi kako na fizički tako i na virtuelni prostor. (Taj odnos se od pamtiveka dovodio u vezu sa opozitom jave i sna.) Već ta činjenica dodatno usložnjava temu prava u prostoru što dovodi do neujednačenosti i različitosti. Kada se pravu dodaju drugi tradicionalno važni razlozi (npr. načelo teritorijalnog važenja i neprobojnosti prava nasuprot potrebama velikih pravnih sistema, kodifikacija i unifikacija), to se pravo u prostoru pokazuje u još većoj meri kao izrazito promenljiva i relativna pojava. Stvar se dodatno usložnjava kada se u pojam prostora uključi četvrta vremenska dimenzija koja je još više relativna i sposobna da se „pomera“ u trodimenzionalnom prostoru (npr. automobil posle jednog časa napušta parkiralište: prostor je isti, ali vreme nije). Ista situacija se može prikazati drugačije: iako većina država traje duže od običnog ljudskog veka, ipak, ono što ne dočekaju osnivači sačekaju njihovi potomci. Danas je ta relativnost vremenske dimenzije manje izražena zbog posebnosti konkretnih pozitivnih prava, a više zbog promena koje se odvijaju u pravcu izgradnje nekakvog „svetskog prava“.¹¹ Kakogod, pravo

⁷ Detaljno o čisto filozofskom pojmu prostora v. S. Perović, op. cit., VII; Milivoj Anđelković, „Tumačenje prostora u filozofiji i književnosti“, *Zbornik radova konferencije Razvoj astronomije kod Srba* (ur. Milan Dimitrijević), Beograd, 2017, 697–706; „Vrijeme i prostor u filozofiji“, *Puntomarinero.com*, 6. jun 2019, <https://hr.puntomarinero.com/time-and-space-in-philosophy>, 16. 12. 2024.

⁸ Milan Popović, „Teorija blok univerzuma: kako prostor-vreme menja naše razumevanje stvarnosti i vremena“, <https://www.epsihijatar.net/teorija-blok-univerzuma-kako-prostor-vreme-menja-nase-razumevanje-stvarnosti-i-vremena/>, 12. 9. 2024.

⁹ V. „Filozofsko-religijski koncepti“, *Velike svetske religije*, www.religija.me, 16. 12. 2024.

¹⁰ Jean-Louis Bergel, *Théorie générale du droit*, Paris, 1985, 115. Nav. prema Gordana Vukadinović, *Teorija prava II*, Novi Sad, 2008, 348.

¹¹ V. Aleksandar Kožev, *Fenomenologija prava*, Beograd, 1984.

u prostoru predstavlja nadogradnju fizičkog sveta pravnim metasvetom sastavljenim iz zapovesti o ponašanju.¹²

Budući da se pravo tradicionalno rasprostire u istom trodimenzionalnom prostoru koji obuhvata površinu, podzemlje i vazdušni prostor iznad odnosne države, to znači da se radi o istom zajedničkom prostoru u kome se rasprostiru državna vlast i primenjuje pravo. Zbog takve tesne povezanosti pravo svoju snagu crpi više iz moći države, a manje iz vlastitog autoriteta. To je razlog da se postavi pitanje: Šta sve spada u fizičko područje prava?¹³ A odgovor glasi: Pre svega, površinski deo državne teritorije. On ne mora da se sastoji iz jednog dela. Danas je državna teritorija jedinstvena, a izuzetno rasparčana. Rečju, nužno jedinstvo državne teritorije nije isto sa njenim geografskim jedinstvom koje nije nužno.

Pravilo je da svaka država pravno poseduje samo jednu teritoriju bez obzira na to da li je jedinstvena ili rasparčana. Izuzetak predstavlja Antarktik koji odlukom Ujedinjenih nacija (tzv. Antarktičkim sporazumom) iz 1959. godine zajednički pripada svim državama. Ovim sporazumom utvrđeno je da kopno oko Južnog pola (Antarktik ili južnopolarni kontinent, površine 14.200.000 kvadratnih kilometara, bez državnog uređenja, službenog jezika, zvaničnog novca i stalnih ljudskih naselja) bude korišćeno samo u mirnodopske svrhe, pod uslovom da države odbace svoja teritorijalna prava. Sporazum je do danas potpisalo 28 država (SAD, nekadašnji Sovjetski Savez, Velika Britanija, Francuska, Belgija, Poljska, Čile, Argentina, Norveška, Australija, Novi Zeland, Japan, Južnoafrička Republika itd.). Prema istom rešenju je postupljeno sa teritorijom Meseca i drugih nebeskih tela. To je učinjeno na osnovu Ugovora o svemiru (*Outer Space Treaty*), koji su takođe usvojile Ujedinjene nacije 1967. i 1984. godine. To znači da teritorija Meseca i drugih nebeskih tela liči na neku vrstu državnog *condominiuma* ili *coimperiuma* u miru. U ovom drugom slučaju korišćen je pravni model iz 1959. godine za Antarktik, samo strože. Zbog toga iskrcavanje ljudske posade na Mesec 1969. godine ili slanje sonde na Mars nisu državi SAD dali nikakvo pravo na isticanje suverenosti nad prostorom tih nebeskih tela, jer su pomenutim ugovorima o kosmosu prisvajanje planeta i korišćenje njihovih resursa zabranjeni svim državama (Rusija, Kina, Francuska, Japan itd.) i pojedincima. To, naravno, nije sprečilo privatne kompanije da korišćenjem pravne praznine u navedenim međudržavnim ugovorima poslednjih decenija započnu delatnost vezanu za komercijalno iskorišćavanje mogućnosti i resursa svemira. Interesantan je primer Amerikanca Denisa A. Houpa iz Nevade, koji je četiri godine pre usvajanja drugog Ugovora o kosmosu neosnovano proglasio

¹² V. Dragan Mitrović, „Može li pravo da se sazna: Šta je pravo?“, *Analiz Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 1–2, Beograd, 2002, 85–108.

¹³ V. S. Perović, op. cit., XXIV–XXV.

Mesec za svoje privatno vlasništvo prijavivši u San Francisku 1980. godine svoja vlasnička prava na njemu. Najinteresantnije je da se na takvu odluku niko nije žalio u zakonskom roku od osam godina. Međunarodna astronomska zajednica njegov poduhvat smatra prevarom. Zahvaljujući razvoju tehnologije i klimatskim promenama na planeti odnedavno su od primene odredaba Ugovora o svemiru počele da odustaju tehnološki vodeće države.

Pravo se rasprostire i nad delom mora, kada država ima teritorijalni izlaz na more. I ono se smatra površinskim delom državne teritorije na kojoj se primenjuje pravo. To je obalno (pobrežno) more. Izvan tog pojasa obalnog mora prostire se otvoreno more (*mare libertatis*), koje pripada svim narodima na isti način na koji svim narodima pripada zemljište koje nije u sastavu nijedne države.

U državnu teritoriju spadaju takođe reke, jezera, kanali, drugi vodotokovi i ostrva na njima, podmorje (epikontinentalni pojas) do granice slobodnog mora, odnosno do državne granice rečnog ili nekog drugog vodotoka, kao i vazdušni prostor iznad površinskog dela državne teritorije. Na tim ili nad tim delovima državnog prostora se primenjuje pravo (npr. budući bračni par može da se venča u podzemnom hotelu ili u avionu). Danas gotovo da ne postoji takva teritorija koja bi mogla po prvi put da postane sasvim nova država sa pravom koje se rasprostire unutar njenih fizičkih granica.¹⁴

Sastavnim delom državnog prostora smatraju se i njegove pravne fikcije: ambasade, konzulati, ratni i civilni brodovi ili vazduhoplovi, diplomatska vozila, diplomatske pošiljke itd. Ipak, to nije bukvalno tako jer za ambasade važi međunarodno načelo „eksteritorijalnosti“. Po njemu, na teritoriji ambasade važi pravni poredak države čija je ambasada, dok se zemljište na kome se nalazi ambasada smatra posedom države u kojoj se ona nalazi.

Prostor (područje) države nije neograničen. On je fizički ograničen državnim granicama. Samim tim, određene su granice primene prava odnosne države. Granice pokazuju još nešto: da za državu i pravo zajedno važi načelo neprobojnosti, jer na istoj teritoriji može da postoji samo jedan državnopravni poredak. Granice pokazuju da postoji i načelo efektivnosti. To načelo je u tesnoj vezi sa vremenskom dimenzijom prava. Prema njemu, država postoji od trenutka kada je njen celokupan pravni poredak postao efikasan bez obzira na unutrašnje promene koje je pretrpela ili promene granica. To je naročito važno kada se teritorija gubi njenim napuštanjem, tj. kada država napusti deo svoje teritorije bez namere ili sposobnosti da je povrati i pravno utvrdi. I obratno, država prestaje da postoji od trenutka kada njen pravni poredak prestane da bude efikasan.

¹⁴ Hans Kelzen, *Opšta teorija prava i države*, Beograd, 1951. (1998, 2010), 274–275.

Pravo se rasprostire u prostoru još na nekoliko načina. Pre svega, izvan svojih granica kao deo izvora međunarodnog i komunitarnog prava Evropske unije (razne vrste međunarodnih ugovora, opštih kolektivnih ugovora o radu i drugih dokumenata). Zatim tako što čini sastavne delove međunarodnih pravnih oblasti (međunarodnog javnog i privatnog prava sa njihovim podoblastima). Karakterističan je primer kodifikovanog međunarodnog trgovačkog običajnog prava *UNIDROIT* u duhu korporativizma. Pravo se rasprostire i tako što čini sadržinu velikih pravnih sistema sveta (evropskog kontinentalnog, anglosaksonskog, kineskog, hindu itd.). Naročito sve rasprostranjenije korišćenje pravnih transplantata ubrzava prenošenje pravnih pravila ili čak delova nacionalnih prava iz jednog u drugi nacionalni (npr. celokupno pravo nekadašnje SR Nemačke u pravni sistem države Izrael) ili nadnacionalni sistem prava (*Community Law* Evropske unije).

Može se zaključiti da određivanje mesta prava u prostoru uopšte nije jednostavno kao što može da se učini. Pravo važi i primenjuje se na konkretnom prostoru, ma koliki on bio, od univerzalnih pravila Ujedinjenih nacija do lokalnih pravila opština i mesnih zajednica. Između ta dva sasvim nesrazmerno velika, odnosno mala prostora postoji pravo koje važi na prostoru odnosne države. Budući da je univerzalno pravo združenih naroda u nastajanju, a pravo opština i mesnih zajednica podređeno državi, proizlazi da su po pravnim pravilima neposredno obavezna da se ponašaju sva lica unutar prostora iste države. To važi i za stvari koje se nalaze na prostoru države, jer se i na njih primenjuju pravila dotične države. Dakle, u navedenom prostoru se primenjuje načelo fizičkog rasprostiranja i važenja prava.

Odnedavno je sastavnim delom državnog prostora proglašen virtuelni prostor (*cyberspace*) države (npr. SAD od 2011. godine) u kome se odvijaju pravne aktivnosti. To je zamišljena prostorna dimenzija u kojoj se odvija pravni metaset, to najnovije intelektualno središte ove sve više informatizovane civilizacije. U tom virtuelnom prostoru se kreću i delaju tzv. virtuelni subjekti prava (avatari). Ta manje-više neobična prostorna dimenzija tiče se nečeg sasvim običnog – da pravo može da postoji i u računarskom virtuelnom prostoru, bez fizičkog prostora. Takvu mogućnost važenja prava potvrđuje sve veći obim elektronskog poslovanja virtuelnih kompanija, sličnih organizacija ili pojedinaca (različitih virtuelnih likova, sve do postojanja virtuelnih država). Dakle, pravo važi ne samo u fizičkom prostoru već onedavno i samo poseduje svoj računarski virtuelni prostor kao neku vrstu metaverzuma.

Da bi se razjasnilo o čemu se tačno radi potrebno je prethodno odrediti pojmove virtuelne stvarnosti i virtuelnog prostora.¹⁵ U najkraćem, virtuelna stvarnost

¹⁵ Izraz *virtuelna stvarnost* u smislu u kome se on danas koristi prvi je skovao i upotrebio 1984. godine Vilijam Gibson (*William Gibson*), pisac romana *Neuromanser*. Ipak, pionirski ogledi koji su omogućili stvaranje tehnologije za konkretan razvoj virtuelne stvarnosti izvedeni su u SAD sredinom

(*virtual reality*, VR) je veštačka stvarnost podržana mogućnostima računarskih simulacija, dok virtuelni prostor četvorodimenzionalno određuje granice te stvarnosti. To, dakle, jeste stvarnost, ali nije fizička, prirodna, obična stvarnost. Pomalo neobičan odgovor na pitanje šta je stvarnost susreće se u budizmu kod Ašvagoše, prema čijim rečima: „Sve pojave ovog sveta nisu ništa drugo do iluzorne manifestacije uma i ne poseduju svoju sopstvenu stvarnost.“¹⁶ Prema drugoj poznatoj školi Jogakara, to je zbog toga što: „Iz uma izniču bezbrojne stvari, uslovljene razlikovanjem... Te stvari ljudi prihvataju kao spoljašnji svet (...) Ono što izgleda kao spoljašnje u stvarnosti ne postoji; upravo je um ono što opaža kao *mnoštvenost*; telo, svojina i sve ono ranije pomenuto – sve to, kažem, nije ništa drugo nego um.“¹⁷ Svi oblici koje opažamo su ili „sam um“, ili „projekcije“ i „senke uma“. Slično razmišljanje i odgovori na pitanje šta je stvarnost, susreću se u modernoj nauci, jer ona više nije u stanju da tradicionalnim sredstvima odgovori na pitanja koja je u stanju da postavi. A od odgovora na ta pitanja zavisi i odgovor na pitanje šta je virtuelna stvarnost. Izgleda da je sposobnost racionalnog uma da razlikuje pravu od virtuelne stvarnosti ono suštinsko merilo za razlikovanje ove dve stvarnosti.

PROSTOR U PRAVU

Kada je reč o prostoru u pravu,¹⁸ postoje dva pravca razmišljanja koji objašnjavaju njegovo rasprostiranje. Tom prilikom, treba zapaziti i dve vrste sledećih promena. Prva, tradicionalna promena, pokazuje da svi pravni odnosi imaju manje-više istu prostornu dimenziju. Zahvaljujući tome moguće je izvesti klasičnim (ličnim dokumentima, trgovačkim računima, knjigovodstvenim obrascima itd.) ili digitalnim sredstvima (kreditnim karticama sa pinovima, mobilnim telefonima itd.) lokalizaciju i individualizaciju fizičkih i pravnih lica prema državljanstvu, prebivalištu, boravištu ili sedištu, što važi i za njihova dobra.¹⁹

šezdesetih godina XX veka. Početkom sedamdesetih godina shvaćeno je da računarima može da se stvori jedan sasvim novi „svet imaginacije“ koji može dodatno da se samorazvija u memorijama najmoćnijih računara. Do te nove i krajnje izazovne mogućnosti nisu došli umetnici već matematičari koji su razvili i unapredili učenje o virtuelnoj stvarnosti u tolikoj meri da je ponekad teško razlikovati je od prave, stvarnosti fizičkog sveta.

¹⁶ Ashvaghosha, *The Awakening of Faith*, Chicago, 1900, 79. Nav. prema: Fritjof Kapra, *Tao fizike. Istraživanje paralela između savremene fizike i istočnjačkog misticizma*, Beograd, 1989, 330.

¹⁷ Daisetz Teitaro Suzuki, *Studies in the Lankavatara Sutra*, London, 1952, 242.

¹⁸ J. L. Bergel, op. cit., 115; G. Vukadinović, op. cit., 348.

¹⁹ V. Seyla Benhabib, *The Rights of Others, Aliens, Residents and Citizens*, Cambridge University Press, 2004.

Kada je reč o državljanstvu, ono može da se odredi na dva načina. Kao pravna ustanova, ono predstavlja skup pravnih normi kojima se regulišu odnosi pripadništva pojedinaca nekoj državi i pravne posledice tog pripadništva, to jest državljanstva. Kao pravni odnos, državljanstvo predstavlja ličnu vezu javnopravnog karaktera između nekog lica i države na osnovu koje to lice stiče odgovarajuća građanska, politička, socijalna i druga prava i obaveze, tj. status državljanina, pripadnika te države, bez obzira na to da li se on nalazi na domaćoj ili stranoj teritoriji. Rečju, državljanstvo znači da prostoru u pravu sastavno pripada samo onaj pojedinac koji je „uključen u personalnu sferu važenja pravnog poretka te države“,²⁰ dakle, samo onaj pojedinac koji ima državljanstvo odnosne države. Ta oblast je pod određenim uslovima ograničena pravilima međunarodnog prava, naročito kada su u pitanju stranci ili apatridi.

Pored državljanstva, građani u najvećem broju imaju na teritoriji države svoje prebivalište i boravište. Prebivalište je mesto u kome se građanin nastanio s ciljem da u njemu stalno živi, gde je njegovo „središte životnih interesa“. Boravište je mesto u kome građanin povremeno ili privremeno boravi. Za boravište je važno da ne postoji namera da se to mesto smatra središtem životnih interesa. Prebivalište i boravište predstavljaju važne pravne činjenice prema kojima se određuje mesna nadležnost za sprovođenje sudskih i administrativnih postupaka, rešavaju bračni i drugi statusni sporovi, sukobi (kolizije) pravnih normi u domaćem i međunarodnom privatnom pravu itd. Ali, državljanstvo je mnogo važnija pravna činjenica od prebivališta i boravišta, jer prebivalište i boravište u državi mogu da imaju stranci, pa čak i lica bez državljanstva.²¹

Nešto je složenija situacija sa određivanjem prirode pravnog (moralnog) lica.²² U pravnoj nauci i danas postoje barem tri glavne teorije kojima se objašnjava priroda pravnog lica. Prema prvoj i najstarijoj *teoriji fikcije*, pravno lice se smatra prividnim, veštačkim subjektom prava. Prema drugoj, *teoriji negacije*, poriče se subjektivitet pravnog lica kao takvog, tj. smatra se da je reč o pukom skupu fizičkih lica unutar pravnog lica. Ta lica su jedini nosioci ovlašćenja i obaveza, a ne pravno lice. Najзад, prema trećoj, *teoriji realnosti*, priznaje se subjektivitet pravnom licu

²⁰ H. Kelzen, op. cit., 295.

²¹ V. S. Benhabib, op. cit., 2004.

²² T. Živanović, op. cit., 285. Rečenom treba dodati da su prvi oblici pravnih lica stvoreni u starom Rimu (akcionarska društva, princepsova državna blagajna – *fiscus* itd.). Ali, trebalo je sačekati XVII vek da izraz pravno lice prvi u modernom smislu upotrebi Hugo Grocijus (*Hugo Grotius*), koristeći ga za označavanje tadašnjih malobrojnih udruženja i korporacija (npr. Britanske istočnoindijske kompanije, osnovane 1600. godine ili Holandske istočnoindijske kompanije, osnovane 1602. godine).

koje se smatra jednim centrom delatnosti i interesa. Pored navedenih, postoje i druge teorije kojima se objašnjava suština pravnog lica (npr. teorija koncesije, teorija organizma, teorija grupne ličnosti, Jeringova „teorija zgrade“, teorija vlasništva, Kelzenova teorija itd.).²³ Samo zahvaljujući teoriji realnosti, pravno lice može da se pojavi kao posebna društvena i pravna tvorevina koja raspolaže ovlašćenjima i obavezama kao fizičko lice ili čak na neki način u većoj meri od njega. Dakle, i pravno lice predstavlja virtuelnu društvenu tvorevinu kojoj je priznato svojstvo subjekta prava, jer je „dovoljno organizovana i uobličena“ celina koja se jasno izdvaja od drugih sličnih ljudskih tvorevina.

Da pravna stvarnost postoji, to ne potvrđuju samo pravna lica. Na primer, za pravo sklopljeni brak postoji sve dok se ne razvrgne, čak i ako nikada nije konzumiran, dok se brakom obično ne smatra faktička bračna zajednica lica koja nisu pravno zaključila brak. Na taj način, pravo ne samo da odražava, već i nadilazi pravi svet, tvoreći čitav jedan vlastiti pravni metasvet (pravnu stvarnost) koji natkriljuje svet fizičke stvarnosti. Takođe, iako pravno lice nema svoju posebnu svest i volju, ono je ipak priznato kao subjekt prava, kao i fizičko lice koje tu svest i volju ima. To je učinjeno zbog toga što i pravno lice predstavlja „centar interesa i delatnosti ljudi“,²⁴ odnosno raspolaže ovlašćenjima i obavezama koje odgovaraju njegovom karakteru i cilju zbog koga je osnovano. Jedino što ta ovlašćenja i obaveze ne mogu da budu vezani za svojstvo čoveka da bude roditelj, supružnik ili da raspolaže određenim građanskim pravima. Za fizička lica, dakle, važi načelo slobode, dok za pravna lica važi načelo njenog ograničavanja. Fizičkim licima je dozvoljeno da nešto čine ili ne čine, sve dok njihovo ponašanje izričito nije zabranjeno pravnim normama. To je u skladu sa shvatanjem po kome je slobodno, tj. pravno dozvoljeno, sve što nije pravno zabranjeno. Pravna lica smeju nešto slobodno da čine ili ne čine samo ako je to izričito dozvoljeno pravnim pravilima, što je u skladu sa shvatanjem da je slobodno samo ono što je pravno dozvoljeno. Navedena razlika između fizičkih i pravnih lica u pogledu njihove aktivne i pasivne sposobnosti pravda se karakterom pravnih lica i njihovim specijalizovanim aktivnostima, čime se nagoveštava da postoji neka prethodna predstava o njihovoj pravnoj prirodi. Dakle, pravno lice je subjekt prava bez sposobnosti da samostalno i neposredno vrši svoja ovlašćenja i obaveze. Umesto njega, to čine njegovi organi kao zastupnici. Ali, pravno lice kao celina takođe ima ovlašćenja i obaveze prema članovima koji ga sačinjavaju, tj. ulaze u njegov sastav. Ono raspolaže identitetom koji se određuje osnivačkim aktom u kome se navode naziv, PIB, sedište i, eventualno, „državljanstvo“.

²³ V. Rosko Paund, *Jurisprudencija II*, Beograd–Podgorica, 2000, 493–529.

²⁴ Radomir D. Lukić, *Uvod u pravo*, Beograd, 1994, 284–285.

Na osnovu sedišta, pravno lice stiće i ostvaruje svoja prava. Mesto prebivališta se koristi za primenu materijalnog i procesnog prava, kao i za određivanje mesne (teritorijalne) nadležnosti, uključujući i oblast međunarodnog privatnog prava. U slučaju sukoba pravnih normi koje se tiču statusnih odnosa pravnog lica, nadležno pravo se obično određuje prema mestu njegovog sedišta.²⁵ Proizlazi da pravno lice predstavlja svaku tvorevinu kojoj je priznato svojstvo subjekta prava jer je „dovoljno organizovana i uobličena celina“ različita od drugih sličnih tvorevina.

Slična je situacija i kada se radi o virtuelnim likovima kao relativno novim subjektima prava.²⁶ I oni predstavljaju „centar interesa i delatnosti ljudi“ i „ne raspolazu sposobnošću da samostalno i neposredno vrše svoja ovlašćenja i obaveze“, isto kao pravna lica. Do toga je došlo kada su se realno i idealno u pravu po prvi put isprepleli u virtuelnom računarskom svetu zahvaljujući ubrzanom razvoju informatičkih tehnologija koje neosetno menjaju svet naših pojmova u istoj meri kao i naše fizičko okruženje. Na taj način su pored realnih subjekata prava, fizičkih i pravnih lica, nastali novi virtuelni subjekti, tj. virtuelni likovi ili avatari. Oni postoje samo u računarskoj virtuelnoj stvarnosti, dok u pravoj stvarnosti ne postoje. To su sasvim novi i autonomni subjekti prava. Oni su novi, jer do sada nisu postojali u pravu, i autonomni, jer postoje samo u računarskoj virtuelnoj stvarnosti u kojoj i iz koje mogu pravno da dejstvuju.

Budući da virtuelni likovi (avatari) mogu da proizvode pravne posledice u obe stvarnosti (npr., automobili marke BMW sa proizvode u fizičkoj stvarnosti, ali mogu da se prodaju u virtuelnoj prodavnici), to se otvara pitanje određivanja njihove pravne prirode. Naime, i priroda virtuelnih likova može da se objašnjava na različite načine – npr. teorijom zastupništva, naročito kada se radi o virtuelnim fizičkim licima. Njen glavni nedostatak je u tome što je teško objasniti kako realni subjekt prava (pojedinaac) može da zastupa sebe u virtuelnom računarskom svetu (npr. da bude staratelj svom avataru ili, možda obrnuto, avatar stvarnom licu). Odgovor da je reč o istovremenom dvostrukom pravnom subjektivitetu istog subjekta ne čini se tačnim ni prihvatljivim, jer virtuelni i realni subjektivitet jednog lica nisu istovetni. Nisu iste ni posledice uračunavanja pravnih radnji istom subjektu u virtuelnom i stvarnom svetu. Time kao da je još jednom dodirnuta suština problema sa određivanjem prirode virtuelnih likova.

Izgleda da je najbliže suštini virtuelnih likova to što o njima može da se govori na isti način kao kada se objašnjava suština pravnog lica koje je u odnosu

²⁵ G. Vukadinović, op. cit., 171–174.

²⁶ V. Dragan Mitrović, „Virtual Reality and Virtual Subjects of Law“, *Journal on Legal and Economic Issues of Central Europe*, No. 1, Vol. 3, London, 2012, 2–8.

na fizičko lice zbilja jedna fikcija, ali fikcija koja proizvodi izvanredno značajne pravne i društvene posledice. To bi prema prvoj, najstarijoj pomenutoj „teoriji fikcije“, virtuelni lik ipak bio subjekt prava, samo veštački i zbog toga prividan. Prema drugoj, „teoriji negacije“, virtuelni lik ne može da bude subjekt prava. To mogu da budu samo fizička i pravna lica koja su jedini nosioci ovlašćenja i obaveza. Najzad, prema trećoj, „teoriji realnosti“, mogao bi da se prizna potpuni subjektivitet virtuelnom liku kao još jednom centru delatnosti i interesa, kao da je reč o fizičkom ili pravnom licu, što se već danas čini u pojedinim pravima. Izgleda da je za objašnjenje suštine virtuelnih likova (avatara) u ovom trenutku prihvatljivija teorija fikcije nego teorija realnosti koja će možda jednom prevagnuti, kao što se svojevremeno dogodilo sa subjektivitetom pravnog lica.

Poređenjem pravnog lica sa virtuelnim likovima može se zapaziti kako virtuelni likovi, kao i pravna (moralna) lica, raspolažu mogućnošću posedovanja (vlasništva), sposobnošću ili nadležnošću za stvaranje pravnih akata (pravotvorstvom) i sposobnošću da odgovaraju za svoje protivpravne postupke (pravna odgovornost). Zahvaljujući individualizaciji oni raspolažu i svojim identitetom, dakle, svim onim što zajedno sačinjava jedinstven pojam subjekta prava kao posednika, stvaraoca prava i pravno odgovornog lica, samo u virtuelnoj stvarnosti. Virtuelni likovi jedino „ne raspolažu sposobnošću da samostalno i neposredno vrše svoja ovlašćenja i obaveze“, isto kao pravna lica.

UMESTO KRATKOG ZAKLJUČKA

Između nekadašnjeg i sadašnjeg shvatanja prostora postoje kvalitativne razlike u nauci i filozofiji. Te razlike su velike, ali su manje izražene kada se radi o shvatanju prava u pravnoj nauci i filozofiji.

Kada se radi samo o prostoru, taj pojam je znatno proširen shvatanjima do kojih je došla savremena nauka, naročito kvantna teorija, čak u tolikoj meri da izgleda kao da između nekadašnjeg i savremenog shvatanja nema dodirnih tačaka. Najnovija je ideja da kada bi sva ljudska bića zatvorila oči uprte u Mesec on bi prestao da postoji u svom poznatom obliku, ali ne zato što ljudi žmure već zato što bi bila isključena ljudska aparatura za njegovu vizuelizaciju. Mesec bi se verovatno „vratio“ u svet čisto nematerijalnih sila. Ali, ako bi neki ljudi žmurili, a drugi posmatrali Mesec, on bi i dalje postojao i bio isto vidljiv, zbog posmatrača. Izgleda da je subjektivni idealizam bliži duhu kvantne teorije. Međutim, uprkos napretku, do konačnog odgovora se nije stiglo. Ubrzani naučni razvoj nije mogao da „čeka“ na isti takav razvoj filozofskih, apodiktički usmerenih razmišljanja i učenja o prostoru ili pravu.

Sasvim je drugačija situacija sa asertoričkim poimanjem prostora i prava. Tu su mogućnosti za istraživanje veće, ali su rezultati nepouzdaniji. Ipak, i takvi, oni su korisni čak i kada nisu istiniti jer omogućavaju ljudsku orijentaciju u prostoru. To važi u istoj meri za oblast prava, jer (npr.) nije svejedno dokle se ono rasprostire u istom prostoru (npr. kao deo unutrašnjeg ili međunarodnog prava). Takva ograničenja ne važe ili ne moraju da važe za prirodno pravo, zavisno od toga da li se prirodno pravo određuje u apsolutnom (apodiktičkom) ili relativnom (asertoričkom) smislu, kao što čini npr. Majkl Volzer (*Michael Volzer*). U ovom drugom slučaju, može se postaviti umesno pitanje mogućnosti razlikovanja prirodnog od pozitivnog prava. Karakterističan je hibridni primer tzv. proceduralne pravde. Ukrštanjem pravne procedure sa pravdom stvara se još jedan pravni privid (simulakrum). Smisao tog poduhvata i privida jeste da se važeće (pozitivno) pravo zbog ispravno sprovedene procedure predstavi kao pravedno. Možda tu želju da se važeće pravo prikaže kao pravedno zahteva duh ovog pozitivističkog i makijavelističkog vremena. A možda je to još jedan način da se uzvišena vrednost pravde uništi njenim „umnožavanjem“ u ovom sve više nepravedno globalizovanom svetu. Jedno je ipak sigurno: proceduralna pravda ne postoji, ali se do pravde može doći ispravnim postupcima. I obratno, pravda postoji, ali ona nije proceduralna, što nije ni pravičnost. Procedura je jedino ispravno sredstvo prava, ali pravo nije jedino ispravno sredstvo pravde.

Asertoričkim se može smatrati ne samo fizičko shvatanje sveta prava koji je epifenomen sveta uopšte, već i njegovo računarsko virtuelno shvatanje, odnosno njegovo postojanje u virtuelnoj stvarnosti u kojoj obitavaju virtuelni likovi (avata-ri). Taj svet sintetičkog i veštačkog sa svojim virtuelnim subjektima može se smatrati meta-metasvetom nad pravnim metasvetom koji će u skorom uzletu sve izraziti da utiče na prirodni, pravi, nepatvoreni fizički svet u kome se do skoro pravo jedino primenjivalo.²⁷

Može se zaključiti da rezultati apodiktički usmerenog istraživanja ne pružaju konačan odgovor na pitanje šta je prostor ili šta je pravo. To izgleda nije moguće učiniti jer pitanja koja mogu da se postave često prevazilaze mogućnosti smislaonog odgovora na njih. Uprkos tome, izazov nije postavljati sebi ciljeve nisko, već visoko.

Rezultati asertoričkog istraživanja pak pružaju različite operativne i tehničke odgovore na pitanja šta je prostor ili šta je pravo. Samo jedno je ostalo nepromenjeno: svest je tvorac vremena, a vreme tvorac prostora. Njegov materijalizovani deo čini fizički svet prirode. Deo tog sveta su ljudi koji obitavaju u određenom prostoru. Bez tog prostora nastao bi besporedak, krš, isto kao kada ne bi bilo vremena.

²⁷ V. Dragan Mitrović, *Teorija države i prava*, Beograd, 2010, 196–198.

Ta pomisao je navela ljude da u zadatom vremenu i prostoru pribegnu stvaranju konstrukcija i simulakruma, svesni da odgovori na pitanje šta je prostor a šta pravo nisu tačni već korisni. Na tim konstrukcijama i simulakrumima održava se i odvija čitava „zgrada“ naučne i pravne civilizacije.

Prof. Dr. DRAGAN M. MITROVIĆ
Full Professor, retired, Faculty of Law
University of Belgrade

SPACE AND THE LAW – THE LAW IN SPACE AND SPACE IN THE LAW

Summary

Although it seems that there is no meeting point between the concepts of space and the law, it cannot be denied that space and the law exist and that there are points of contact between them. Moreover, the law can originally exist only in physical space. However, lately, the law can also exist in virtual space. This means that the existence of physical and virtual space is a *sine qua non* condition for the law. In the first case, it refers to the physical area through which the law spreads out in four dimensions, and in the second, it relates to the virtual area through which the law spreads out into the same four dimensions, i.e. regulations applied by virtual subjects in the virtual world. However, the existence of the law is not the condition for the existence of space. Space can exist without the law and before the law, but it cannot exist without reality, without the world and before the world. This allows us to speak of the law in space and space in the law. When it has to do with the law in space, it can be noticed that it refers to both three-dimensional physical and three-dimensional virtual space. In both cases, the law has at its disposal the fourth, time dimension, which is changeable as regards the first three. Already this fact alone further complicates the law and leads to its unevenness and diversity. When other traditional reasons are added to the law (e.g. the principle of territorial validity, the impenetrability and effectiveness of the law in the face of the existence of large legal systems and the building of legal methodologies for the unification, for instance, of legal or customary norms in the spirit of universalism and globalism), this law in space shows itself as a highly changeable and relative phenomenon. It is less and less the case today due to the specificity of specific positive laws, and more and more due to changes aimed at building some kind of future World law. When it has to do with space in the law, one should note two changes. The first, traditional, shows that all legal relationships have more or less the same spatial dimension. Owing to this, it is rendered possible to carry out the localisation and individualisation of natural and legal persons by citizenship, residence, domicile, seat or in other ways. Localisation and individualisation may be carried out when concerned with property and space they occupy. The second important change is much more recent and relates to the spreading of the law within the so-called virtual space, when the law may have different spatial and time dimensions (e.g. the dimension of the world of Oz). In this virtual space legal meta world is underway already today, the latest intellectual centre of this ever-increasing computerised civilisation. In this one and the same space move and act the so-called virtual subjects of law (avatars).

Key words: space, time, reality, world, law, avatar

Literatura

- Andelković M., „Tumačenje prostora u filozofiji i književnosti“, *Zbornik radova konferencije Razvoj astronomije kod Srba* (ur. Dimitrijević M.), Beograd, 2017.
- Benhabib S., *The Rights of Others, Aliens, Residents and Citizens*, Cambridge University Press, 2004.
- Ćosić P., *Rečnik sinonima*, Beograd, 2018.
- Hoffman D. D., *The Case Against Reality, How evolution hid the truth from our eyes*, London, 2020.
- Kapra F., *Tao fizike. Istraživanje paralela između savremene fizike i istočnjačkog mističizma*, Beograd, 1989.
- Kelzen H., *Opšta teorija prava i države*, Beograd, 1951. (1998, 2010).
- Kožev A., *Fenomenologija prava*, Beograd, 1984.
- Lukić R. D., *Uvod u pravo*, Beograd, 1994.
- Mitrović D., „Može li pravo da se sazna: Šta je pravo?“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 1–2, Beograd, 2002.
- Mitrović D., „Virtual Reality and Virtual Subjects of Law“, *Journal on Legal and Economic Issues of Central Europe*, No. 1, Vol. 3, London, 2012.
- Mitrović D., *Teorija države i prava*, Beograd, 2010.
- Paund R., *Jurisprudencija II*, Beograd–Podgorica, 2000.
- Perović S., „Prostorne dimenzije prirodnog i pozitivnog prava“, *Pravni život*, god. LIX, br. 9, tom 539, Beograd, 2010.
- Suzuki D. T., *Studies in the Lankavatara Sutra*, London, 1952.
- Vukadinović G., *Teorija prava II*, Novi Sad, 2008.
- Živanović T., *Sistem sintetičke filozofije prava*, III, Beograd, 1959.

Datumi prijema i prihvatanja rada

Primljen: 08.04.2026.

Prihvaćen: 04.05.2026.

ORIGINALAN NAUČNI RAD